

Стаття надійшла до редакції 21.03.2017

Перевірено на плагіат 10.10.2017 р.

унікальність – 97.73%

УДК 811.161.2'282.2'342(477.51)

ЗВУКОВІ ЯВИЩА НА ПОЧАТКУ СЛОВА У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ

Зевако Валентина Іванівна, v_zevako@ukr.net

канд. філол. наук, доц.

Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського

У статті розглянуто явища протези й афери, що належать до фонетичних особливостей східнополіських говорів української мови. Проаналізовано найвиразніші звукові риси сіверської говірки, локалізованої на півночі Новгород-Сіверщини, відзначено її специфіку щодо основного східнополіського масиву. Детально, на базі значного фактичного матеріалу, зібраного автором, прокоментовано реалізацію в говірці протетичних приголосних [в], [й] [г] та голосних [і], [о]; окрему увагу приділено системі протетичних приголосних у групі вказівних займенників; наведено численні приклади історичних чергувань у // ѣ, і // й на початку слова, характерних для української мови загалом. Охарактеризовано та докладно проаналізовано й проілюстровано афери – взаємодію голосних на стику слів і морфем, а також втрату етимологічних голосних на початку слова за аналогією до власне української та запозиченої лексики. У певних випадках матеріал висвітлено в діахронічному, порівняльно-історичному та соціолінгвістичному аспектах. Установлено, що фонетичні та фонетико-граматичні процеси початку слова, які відбуваються в сіверській говірці, за своєю природою й особливостями реалізації відповідають загальним тенденціям розвитку північноукраїнських діалектів та органічно входять до східнополіського мовного ареалу.

Ключові слова: східнополіський говір, сіверська говірка, фонетичний процес, протетичний приголосний, протетичний голосний, афера.

ЗВУКОВЫЕ ЯВЛЕНИЯ НАЧАЛА СЛОВА В ВОСТОЧНОПОЛЕССКИХ ГОВОРАХ НОВГОРОД-СЕВЕРЩИНЫ

Зевако Валентина Ивановна, v_zevako@ukr.net

канд. филол. наук, доц.

Тернопольский государственный медицинский университет имени
И. Я. Горбачевского

В статье рассмотрены явления протезы и аферезиса, относящихся к фонетическим особенностям восточнополесских говоров украинского языка. Проанализированы выразительные звуковые черты северского говора,

Актуальні проблеми мовознавства

© Зевако В. І., v_zevako@ukr.net

Звукові явища на початку слова у східнополіських говірках Новгород-Сіверщини (Українською)

локализованного в северной части района, отмечена его специфика по сравнению с основным восточнополесским массивом. Подробно, на базе значительного фактического материала, собранного автором, прокомментирована реализация в говоре протетических согласных [в], [й] [г], гласных [и], [о]; отдельное внимание уделено системе протетических согласных в группе указательных местоимений; приведены многочисленные примеры исторических чередований у // ѱ, і // й в начале слова, характерные для украинского языка в целом. Охарактеризован, подробно проанализирован и проиллюстрирован афerezис – взаимодействие гласных на стыке слов и морфем, а также потеря этимологических гласных в начале слова по аналогии с собственно украинской и заимствованной лексикой. В некоторых случаях материал освещен в диахроническом, сравнительно-историческом и социолингвистическом аспектах. Установлено, что фонетические и фонетико-грамматические процессы начала слова, происходящие в северском говоре, по своей природе и особенностям реализации соответствуют общим тенденциям развития североукраинских диалектов и органично входят в состав восточнополесского языкового ареала.

Ключевые слова: восточнополесский говор, северский говор, фонетический процесс, протетический согласный, протетический гласный, афerezис.

SOUND PHENOMENON AT THE BEGINNING OF A WORD IN THE ESTERN POLISSIAN DIALECT SPOKEN IN NOVGOROD-SIVERSKIY DISTRICT

Zevako V., v_zevako@ukr.net

Ph.D., Ass. Prof.

I.Ya. Horbachevsky Ternopil State Medical University

The article deals with the phenomenon of prosthesis and apheresis belonging to the phonetic features of the Eastern Polissian Ukrainian language dialects. The most significant sound features of Siversk dialect are analyzed as well as its specificity in the Eastern Polissian dialect. The given dialect is spoken in the Northern part of Novgorod-Siverskiy district. Based on significant factual material collected by the author, the detailed comments are made on the realization of prosthetic consonants [v], [y], [h] and vowels [i] [o] used in the dialect. Special attention is paid to the system of prosthetic consonants in a group of demonstrative pronouns in the article. Numerous examples of the historical interchange of consonants and vowels u //v, i //y at the beginning of the words have been given which appear to be specific for the Ukrainian language in general. The author characterizes, analyzes in detail and illustrates apheresis, i.e. an interaction of vowels at the intersection of words and morphemes as well as the loss of etymological vowels at the beginning of a word similar to the same processes in aboriginal vocabulary of the Ukrainian language and the borrowed one. In some cases, information in the paper is given in the diachronic, comparative historical and sociolinguistic aspects. There has been proved that the phonetic and grammatic processes at the beginning of a word used in Siversk dialect by their nature and realization correspond to

Actual Problems of Linguistics
© Zevako V., v_zevako@ukr.net

Sound Phenomenon at the Beginning of a Word in the Estern Polissian Dialect Spoken in Novgorod-Siverskiy District
(in Ukrainian)

general vectors of Northern Ukrainian dialects' development and respectively represent an integral part of the Eastern Polissian language area.

Key words: *the eastern Polissian language dialect, Sivversk dialect, phonetic process, a prosthetic consonant, a prosthetic vowel, apheresis.*

Говірки північної Новгород-Сіверщини займають особливе місце у складі східнополіських діалектів. Унікальність цих говірок полягає в тому, що вони не мають чітко визначеної мовної основи, оскільки розташовані в регіоні споконвічного міждіалектного контактування.

Мікроареал, який є предметом нашого дослідження, називаємо «сіверська говірка». Щодо діалектів північної Чернігівщини, термін «сіверські» використовували О. О. Потебня, К. П. Михальчук, О. І. Соболевський, Т. В. Назарова. Вивчення українсько-білоруського діалектного суміжжя залишається одним із завдань історичного мовознавства, зокрема в контексті дослідження так званої «руської мови», що визначає актуальність роботи.

Характеризуючи процеси диференціації поліських діалектів, Ю. Шевельов зазначав, що на північ від Десни є говірки з характерним для них аканням, м'якими (або напівпом'якшеними) приголосними перед *i* (ба навіть перед *y*!), протетичним *v* перед наголошеним *o*- (*vózero*) та формою прикметників сер. роду на *-oje* (проти форм на *-eje* в решті поліських говірок: *bíloje* ~ *bíleje*), що є в ґрунті речі білоруські, хоч і мають певні українські нашарування, накладені на них упродовж трьох останніх століть [Шевельов 2002, 975].

Групу крайніх східнополіських говірок, що лежать на північ від лінії, проведеної від Дніпра до гирла Снову через Чернігів, на схід від Снову і далі по обидва боки течії Десни, виділяє І. Г. Матвіяс. Дослідник описує найголовніші ознаки окресленого ареалу: перехід ненаголошеного [e] в [a] після м'яких і стверділих приголосних (*ʰos'eʰn'*, *ʰos'an'*, *s'eʰlo*, *s'aʰlo*, *p'eʰka*, *p'aʰka*); рефлeksi давнього [i] після губних [i], [iʰ], [iʰ] (*ʱv'ílk'i*, *ʱm'íli*, *bit'*), в решті східнополіських говорів – [и]; м'якість приголосних перед відповідниками давніх [i] та [e] (*ʰs'in'i*, *ʱn'íva*, *ʱm'íxo*, *oʰd'in*); називний відмінок іменників люди, сусіди на [i] (*ʱl'ud'i*, *suʰs'ed'i*); називний відмінок прикметників і займенників середнього ролу на *-ойе* (*baʰgatoje*, *maʰloje*); збереження основ на *z*, *k* у крайніх членах дієслівної парадигми (*neʰku* – *neʰkut'*, *stereʰgu* – *stereʰgut'*); перша особа множини теперішнього часу дієслів I дієвідміни на *-ом*: *neʰsom* [Матвіяс 1982, 33].

Специфіку аналізованого ареалу репрезентують також інші виявлені нами протягом дослідження говірок північної Новгород-Сіверщини фонетико-граматичні риси: [e] як рефлекс давнього ҃ під наголосом; перехід [e] в [o] не після шиплячих; *pu* (*p'i*), *li* (*l'i*) на місці споконвічних **trьt*, **tlьt*; початковий

Актуальні проблеми мовознавства

© Зевако В. І., v_zevako@ukr.net

Звукові явища на початку слова у східнополіських говірках Новгород-Сіверщини (Українською)

[i] перед сполученням приголосних; переважання твердих африкат [ч], [дж], [дз] поруч із позиційно напівм'якими [ч], [дж]; тверда свистяча африката [ц]; елементи цекання і дзекання; м'якість губних, задньоязикових та [р] перед голосним [i]; ствердіння кінцевих губних [б], [п], [м]; відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова; протетичні приголосні та голосні; явище афери; усічені закінчення чоловічого роду однини прикметників; нестягнені членні закінчення форм жіночого (й середнього) родів і форм множини; дієслово буття *йо, йос'т'* (*йос'т'і*), про що ми вже писали раніше [Зевако 2015, 64–65].

Погоджуємося з думкою професора Й. Дзензелівського, що в характері “тих чи інших звукових змін виявляється досить виразна диференціація окремих говіркових груп” [Дзензелівський 1965, 117–118].

Відомо, що українській мові не притаманний збіг голосних або приголосних між словами та в середині слова. Для усунення зійнь утворилися приставні приголосні, перед консонантною групою на початку слова виникли протетичні голосні, які закріпилися в літературній мові та діалектах. Протетичні звуки частіше характеризують південно-західне наріччя, проте достатньо широко вони представлені у поліських говорах. З іншого боку, зійння можна було уникнути шляхом відпадиння наступного голосного. Так виникло явище, яке називають афери, і яке розповсюдилося переважно в північноукраїнських діалектах.

У контексті сказаного визначаємо об'єкт нашого дослідження – протетичні приголосні й голосні та явище афери як фонетичні ознаки, що детермінують східнополіські говори.

Мета роботи – на матеріалі власних записів проаналізувати звукові явища на початку слова, притаманні північноукраїнським діалектам загалом, та їхні специфічні прояви у досліджуваній говірці. Наукова новизна статті полягає, перш за все, в тому, що в науковий обіг вводиться значний масив фактичного матеріалу, зібраного автором у селах Грем'яч, Будище, Лесконоги, См'яч, Леньково, Шептаки Новгород-Сіверського району Чернігівської області, описуються фонетичні явища, які раніше не досліджувалися в даному ареалі.

Для української мови характерні протетичні приголосні й голосні. Явище протези вивчали Й. Дзензелівський, Ю. Шевельов, Г. Шило, П. Гриценко, Г. Півторак; функціонуванню протетичних звуків у сучасних говірках української мови присвячені роботи М. Гнатюк, Ю. Громика, Л. Денисенко.

У сіверській говірці спостерігаємо приставні приголосні [в], [й] [г] та голосні [i], спорадично [а] < [о]; лише в групі вказівних займенників представлені [т] і [у] (як варіант чергування з [ў]).

Найбільшого розповсюдження набув приставний [в] перед лабіалізованими [о] та [у], саме тому Г. Шило характеризував протезу як наслідок вступної лабіалізації. Протеза поруч з іншими фонетичними явищами являє собою одну з найбільш виразних ознак сіверської говірки. Зауважимо, що в південній частині Новгород-Сіверського району це явище відображено меншою мірою.

Домінування протетичного [в] підтверджується численною групою лексики та стабільним її уживанням у різновікових діалектоносіїв. Жодного випадку варіантних рядів з протетичним компонентом та без нього у говірці не зафіксовано.

Отже, приставний [в] спостерігаємо на початку слова перед голосними [о], [а] < [о] та [у].

Позиція перед початковим наголошеним [о]: *вос'ан* “осінь”, *вобуй* “взуття”, *вокала* “зовнішній бік посудини”, *вом'ага* “омег”, *вопухал* / *вопух* “пухлина” (пор. рос. опухоль), *воч'ім* “вітчим”, *вобшч'и* (“загальний”, пор. рос. общий), *вол'га* “Ольга”, *вол'ачка* “Олечка”, *воз'ара* “озеро”, *вочарад* “черга” (пор. рос. очередь), *войстр'і* “гострий”, *вобмарак* “знепритомнення” (пор. рос. обморок), *войкат* “ойкати”, *вока* “око”, *воч'и* “очі”, *вочка* “вічко картоплини”, *вокун* “окунь”, *н'і водни* / *н'і вод'ан* “ні один”, *вараб'ей* / *в'ар'аб'ей* “горобець”, *войд'а* “осьде”, *войдачк'і* “осьдечки”, *вон* “он” (вказівна частка). Декілька прикладів зв'язного мовлення: *йа н'і воднай казк'і н'а знайу* // *войд'ачк'і с'ад'ім / а'д:ш'ім*.

Протеза зберігається в однокореневих словоформах з ненаголошеним початковим /а/ < /о/: *вайстра'носи* “гостроносий”, *ва'к'енци* “віконця”, *на ва'кн'е* “на вікні”, *пад ва'кном* “під вікном”, *ік ва'кну* “к вікну”, *вабшча'жит'йа* “гуртожиток”; але відсутня у формах *а'гон* “вогонь», *а'в'ечка* “овечка”, *а'р'ех* “горіх” тощо.

Очевидно, в результаті перерозкладу приставний [в] з'явився у словоформах вимбар: *у'ім'бар* > *у в'ім'бар* > *в'ім'бар* та вармійа: *у'арм'йу* > *у варм'йу* > *варм'йа*.

Разом з тим прийменник (префікс) *від* послідовно реалізується в говірці без початкового [в], тобто зберігає етимологічну неопротезовану форму (пор. псл. **отъ*), очевидно, внаслідок акання: *а'д:ат'*, “віддати” *ат'н'ес'т'і* “віднести”, *ат'м':ерт'і* “випрати”, *ат'р'езат'* “відрізати”, *ат'ит'ім'* “відійти”, *аткас'нуц'а* “відчепитися”, *атку'л'а / ат'кул'* “звідки”, *атку'л'ас'* “звідкись”, *ат'тул' / ат:ту'л'а* “звідти”, *ат:ул' / ат':ул'а* “звідси”.

Протетичний [в] перед [у] мають такі слова: *вутка* “качка”, *вут'і* “качки”, *вуч'ім* “вчимо”, *ву'ч'ит'алка* “вчителька”, *вушили* “кмітливий”, *вугал* / *ву'гол* “куток”; також протеза представлена, попри деякі фонетичні

зміни, і в аналогічних з літературними формах: ¹вугал’ “вугілля”, ¹вул’іца, ¹вулачка “провулок”, ¹вуха, ¹вуши, вуз’д’ечка.

Протетичний [й] фіксуємо у невеликій групі слів, серед яких іменники ¹йуха “рибна юшка”, ¹йагрус “агрус”.

З приставним [й] реалізуються в говірці особові займенники ¹йон “він”, ¹йа’на “вона”, ¹йа’но “воно”, ¹йа’ни “вони”. Наведені діалектні форми з початковим [й] утворилися внаслідок уніфікації основи; тобто під впливом форм непрямих відмінків: ¹йон, ¹йа’но, як ¹йа’го, ¹йа’му, ¹йім, на ¹йом; ¹йа’на, як ¹йа’йе, ¹йой; ¹йа’ни, як ¹йіх, ¹йім, ¹йім’і, на ¹йіх. Приклади реалізації в говірці: ¹йон пр’і’йехаў у ¹к’і’йаў да ка’роч:анк’і / ба’т’іначк’і на ¹йом ір’ванийа / н’і’йак’і’йа / шо ж ти ¹з’д’елайіш / б’еднас’т’ ¹пос’л’і вай’ни була // ¹йа’ни ўтут жи’л’і. Такі форми властиві білоруській мові.

На окрему увагу щодо протетичних звуків заслуговують вказівні прономінативи, які утворюють кілька груп з різними приставними звуками (в лапках наводимо відповідник у формі ч. р.). Приставний [й] мають займенники ¹йети, ¹йетайа, ¹йетайа, ¹йетийа “цей”; протезу [т] зафіксовано у формах ¹т’ети, ¹т’етайа, ¹т’етайа, ¹т’етийа “цей”; найбільшого розповсюдження набули займенники з протетичними [у] ([ў]): ¹у(ў)’с’ей, ¹у(ў)’с’айа, ¹у(ў)’с’ойа, ¹(ў)’с’і’йа “цей”; ¹у(ў)’т’ей, ¹у(ў)’т’айа, ¹у(ў)’т’ойа, ¹у(ў)’т’і’йа “цей”; ¹у(ў)’т’ети, ¹у(ў)’т’етайа, ¹у(ў)’т’етайа (с. р.), ¹у(ў)’т’етийа “цей”; ¹у(ў)’йети, ¹у(ў)’йетайа, ¹у(ў)’йетайа (с. р.), ¹у(ў)’йетийа “цей”; ¹у(ў)’тей, ¹у(ў)’тайа, ¹у(ў)’тойа, ¹у(ў)’тийа “той”; ¹у(ў)ду’тей ¹у(ў)ду’тайа, ¹у(ў)ду’тойа, ¹у(ў)ду’тийа “тамтой”.

Найчисленніша група займенників має протетичні [у] або [ў], вживання яких обумовлюється позицією: на початку речення та після приголосного переважно [у], після голосного [ў]: ¹у’тайа ¹самайа да’рога // на_ў’йетаму мас’ту н’а ¹страшна було й’ім’ // ¹шо_ўт’ета та’койа.

Названі протези можуть накладатися на слова, які вже мають власний протетичний компонент [т] або [й]: ¹у(ў)’т’ети, ¹у(ў)’т’етайа, ¹у(ў)’т’етайа, ¹у(ў)’т’етийа; ¹у(ў)’йети, ¹у(ў)’йетайа, ¹у(ў)’йетайа, ¹у(ў)’йетийа. Таким чином, наведені займенники характеризуються подвійними протезами.

Слід додати, що форми ¹т’ети, ¹у(ў)’т’ети диференціюють архаїчний прошарок носіїв говірки; займенники ж ¹йети, ¹у(ў)’йети, стилістично нейтральні, представлені найширше і не мають будь-яких обмежень щодо вживання.

Важливо, що словоформи з протетичними компонентами [у] ([ў]), функціонуючи поруч із займенниками без протези (¹с’ей, ¹с’айа, ¹с’ойа, ¹с’і’йа; ¹т’ей, ¹т’айа, ¹т’ойа, ¹т’і’йа; ¹тей, ¹тайа, ¹тойа, ¹тийа), виконують уточнювальну функцію, тобто виокремлюють предмет з-посеред найближчих до співрозмовників: н’а ¹т’ей / а ў’т’ей гу’сак // зав’а’жи ¹йетайу ¹хусту / ка’жу/ ўй’етуйу б’а’р’і // ¹йа на’шу ў’т’уйу / ти ваз’м’і ¹с’уйу // ¹у’т’етайа

бан|ка / шо бл'і|жей ста|йіт' // кала_лаўк'і йаў|р'ейі жи|л'і / с'айа хата
т'а|п'ер пу|стайа / а ў|с'айа на|ша бу|ла // іш|ла па_той дар|оз'і / п'ар'ай|шла
на_ў|туу; ат'н'а|с'і тей_гл'ок / ваз'м'і ў|тей.

Редуplikовані займенники у(ў)ду|тей, у(ў)ду|тайа, у(ў)ду|тойа, у(ў)ду|тийа утворені шляхом поєднання форм там, що з прасл. *ta (< tō), пов'язаного зі вказівним займенником *ть “той”, та прономінативів той < *ть (*тъjъ), *ta (*taja), *to (*toje), і співвідносяться за значеннями зі словами тамтой, тамта(я), тамте(є), тамті(ї). Відокремлюючи предмети на відстані, вони конкретизують їхнє розташування: н'а_тайа / а ўду|тайа ка|п'ічка.

Важливо зазначити, що семантично аналізовані займенники поділяються на ті, що виділяють ближчий чи віддалений предмети. Фонетичний маркер диференціації – м'якість / твердість початкового кореневого приголосного перед протезою. Займенники з палатальними приголосними служать для вказівки на ближчий предмет, з твердим початковим [т] – на віддалений.

Аналогічно до вказівних займенників протези [у] або [ў] мають у говірці частки: у(ў)|то “то”, у(ў)|т'е “це”, у(ў)|так “так” та деякі прислівники місця й часу: у(ў)|тут, у(ў)|тутк'і, у(ў)|тутачк'і “тут”, у(ў)|ран':і “вранці”, у|вос'ан' “восени”, у(ў)|два|р'е “дома”: у|то толк'і хл'еб|вол'ни / а|сахар і то н'а|вол'ни буў // у|так во |пора|ус' / аж |бат'ка йд'ет' // у|тутачк'і йа|на й жи|ла // |с'ад'н'і йа ўд|ва|р'е |буду // у|вос'ан' а|дно |н'екал'ства.

Приставний [г] вживається в тих самих формах, що й у літературній мові: |ган':а, |гарба та ін.

Великою кількістю прикладів представлений у говірці протетичний голосний [і]. Незважаючи на те, що виник перед сонорними [л], [р], [м] після занепаду редукованих, в сіверській говірці він розвинувся і перед іншими приголосними або групами приголосних на початку речення чи синтагми для усунення їхнього збігу: із|рат' “грати”, ір|жат', із|нат, із|руша, із|рушн'а “груша”, іл'воў “Львів”, іш|ла “йшла”, і|голка “голка”, ір|ват' “рвати”, ік “до”, ід'е “де”, ід'ес' “десь” тощо. Найчастіше фіксуємо приставний [і] перед [с] та [з] у прийменнику із чи префіксі іс- (із-): із “з”, із|ноў “знову”, із|разу “одразу”, із|зад'і “ззаду”, іс|п'ер'ад'і “спереду”, із|боку, із|бор “збір”, із':ес'т'і “з'їсти”, із'|д'елат' “зробити”, із|в'ез'т'і, із'|н'ес'т'і, із'|н'і|мат', із'|л'ез'т'і “злізти”, ізг'|н'іс'т'і “згнити”, іск|роз' “скрізь”, іспу|жац':а “злякатися”, ісха|п'іц':а “схопитися”, іс|к'інут' “скинути” тощо. Наприклад: |бас'а жи|ла / ід'е ка|рас' жиў // |ластава|чка |шчеб'атала / ік ва|кон'ачку |пр'ил'агала // ік |в'ечару ўч'и|н'іла |пасак / кар|тошк'і зва|р'іла // іш|ла па ма|сту // |дихат' н'ейак / на|паў |кашал' із|разу // ўже |хочать / щоб із|ноў була |паншч'ина // н'а ўр'еду|й / із'|д'елайіш ка|л'аску з_ід'едам // ка|л'іс' із|бор буў.

Після голосного протетичний [і] переважно відсутній: у|к'ін' / дик д'і|т'а |можжа кру|п'іну з':ес'т'і // |можжа |боршч'іку з':ас'іш // ід'і з_ід'едам гу|л'ат' //

па|шла зноў уд|вор жит' / да |матк'і // да ла|жку дайш|ла / спужалас'а // ід'і /ка|жу/ да да_ў|р'ем'я буд'у |хат'і / дик шо ж ти йа|му |з'д'елайіш.

Крім того, у відповідній позиції, властивій українській мові загалом, відбувається чергування протетичного [i] з [i] нескладовим (позначаємо як *й*): а йд'е ж йон ра|ботайа / а йд'ес' дал'ока ў л'ас'н'ічаств'і.

Приставний [i] перед [с] та[з] < [с] у цьому прийменнику-префіксі досить широко засвідчують давньоруські й ранні староукраїнські та старобілоруські пам'ятки [Півторак 1988, 186].

Початковий неетимологічний [а] < [о] мають у говірці поруч із формами л':а|ни /л'ана|в'і “льняний” також прикметник ал':а|ни: ал'ейци л'і|н'еш у |кашу ал':анай / дик за |вуха н'а_ |т':агн'іш; са|рочку ал':ануйу да|ла та іменник ам|шан'ік “омшаник”.

Афере́за певним чином протиставляється протезі, хоча, як ми вже зазначали, ці явища мають спільну природу – уникнення збігу, в даному випадку голосних. Афере́зу вважають яскравою ознакою східнополіських говірок, це явище описане в роботах Й. Дзендзелівського, П. Тимошенка, А. Сагараовського, О. Кумеди.

Афере́зу визначають як випадання голосного (наступного) при збігу з іншим голосним (попереднім) на межі кореня і префікса і між словами (здебільшого на межі неповнозначних слів з повнозначними). Найчастіше в таких випадках зникає [о] або [а], що походить з [о] в акаючих говірках. Для інших голосних такої необхідності не виникає: [і], [у] в такому положенні переходять в [й], [у] ([в]), а всі слова на а-, е-, крім вигуків, – запозичення з інших мов [Тимошенко 1954, 14].

Афере́за у досліджуваній говірці представлена численними прикладами, які маніфестують взаємодію:

кінцевого прийменникового [а] та початкового [а] < [о]: мас'л'у|коў да_ба|бкаў (← да а|ба|бкаў “та оба|бків”) наб'рала // на_б'єд (← на а|б'єд “на обід”) бар'шчу ўсип // залаг'нул'іс' на_с'муху (← на ас'муху “на осьмуху”) / хто ка|го спужайа // ўс'і да_дна|го (← ўс'і да адна|го “усі до одного”) // на_ба|йі (← на а|ба|йі “по обидва”) |бок'і // на_ба|йіх (← на а|ба|йіх “на обох”) си|ноў на|в'єстк'і пр'і|шл'і // ха|д'єм да_к|сани (← да ак|сани “до Оксани”);

кінцевого [‘а] < [‘е] й [а] < [о]: а ча|бот'ік'і |нов'ін'к'і|а н'а_дда|ла (← н'а адда|ла “не оддала”) // н'а_б'єдал'і (← н'а а|б'єдал'і “не обідали”) й н'а |с'н'єдал'і // н'а_д:а|вай (← н'а ад:а|вай “не віддавай”) сва|го |добрага // йа|с'іш н'а_б'йа|с'іс':а (← н'а аб'йас'іс':а “не об'їсишся”) // д'а|доў та|ди н'а_б':а|р'ес':а (← н'а аб':а|р'ес':а “не обберешся”) // у йа|го ма|шина |п'іпкайа / а йон н'а_бзи|вайіц':а (← н'а абзи|вайіц':а “не обзивається”) // і черт'і йа|йє н'а_бл'і|зал'і (← н'а абл'і|зал'і “не облизали”) // за |вуха н'а

т':ягн'іш (← *н'а а|т':агн'іш* “не відтягнеш”) // *ус'а_дно* (← *ус'а а|дно* “все одно”) *н'а |слухайіц:а*;

кінцевого [а] або [‘а] та початкового етимологічного [а] в іншомовних словоформах: *на_ўтобус* (← *на аў|тобус* “на автобус”) *л'уд'і на|в'ерна йдут'* // *в'іч'в'ар'ен'куйіц:а* / *йак вош на_р|кан'і* (← *на ар|кан'і* “на аркані”);

кінцевого [і] < [‘а] й початкового [і] < [а] в аналогічній позиції: *ір|ву |тров'і* / *п'йу д'л'і_п'і|т'іту* (← *д'л'і іп'і|т'іту* “для апетиту”);

кінцевого [і] та [і] < [а]: *замк|н'і_мбар* / *нбар* (← *замк|н'і ім|бар* / *ін|бар* “замкни амбар”);

[і] та протетичного [і] у прийменнику: *йд'і_к вак|ну* (← *й|д'і ік вак|ну* “йди к вікну”); *ход³' б'і_к вак|ну* (← *ход³' б'і ік вак|ну* “хоч би к вікну”) *пади|шоў*.

На стику морфем афери́зу найчастіше представлено в етимологічних префіксах -об-, -од: *|хват'а йграт'* / *ато наб|ламл'уйіц:а* (← *пааб|ламл'уйіц:а* “повідломлюється”) *|кр'іл':а*; *наб|рубуй* (← *пааб|рубуй* “пообрубуй”) *|гол':а |трох'і*; *над|б'івал'і* (← *паад|б'івал'і* “поодбивали”) *шч'іка|турку* // *падда|вала* (← *паадда|вала* «повіддавала») *мала|ко ў|банци* // *нач':у|н'ал'і* (← *паач':у|н'ал'і* «повідчиняли») *|вокни й д³'в'ер'і да п'ат'н'і|ка* // *і|д'і патга|н'ай* (← *паатга|н'ай* «повідганяй») *гу|с'ей ат_гр'адак |дал'ай трох'і* тощо.

Унаслідок аналогії початковий голосний може зникати й тоді, коли слово стоїть першим у фразі, тому в сіверській говірці спостерігаємо втрату початкових голосних у словоформах, частина з яких – запозичення. Наприклад, етимологічний ненаголошений [о] опускається у словах *га|роджа* “огорожа”, *гу|рок* “огірок”, *па|лон'ік* “ополоник”, *слаба|н'іт'* “ослобонити”; голосний [і] відсутній у лексемах *м'а|н'іни* “іменини”, *м'а|н'ін':іца* “іменинниця”, *м'а|н'ін':ік* “імениник”, *зв'озд|ка* “вапно” (рос. известь), *зв'азд|ков'і* “вапняний” (рос. известковый), *|ндик'і* / *нди|к'і*, “індики” (вживаються паралельно із формою *ін|дик'і*), *н'т'і|р'есна* “інтересно”, *д'і|вот* “ідіот”, *к'б'і* “якби”: *к'б'і м'іл'іца|н'ер нар|ваў'с'а* / *то шт|раку б даў*. Сполучник *к'б'і* у говірці співіснує з варіантом *ік'б'і*: *к'б'і ж зна|т':о*; *ік'б'і знаў* / *то са|ломку над'с'т'ал'іў*. Початкові голосні [а], [е] випадають у запозиченнях *ку|шерка* “акушерка”, *ку|шерачка* “акушерочка”, *м'ір'і|кан'ац* “американець”, *б'ір|коса* “абрикоса”; *л'ектр'ік* “електрик”, *л'ектр'іка*, *л'акт|р'ічества* “електрика”. Потрібно відзначити, що втрата початкових голосних [а] та [е] в запозиченнях характеризує лише архаїчний прошарок носіїв говірки.

Здійснений у статті аналіз ілюструє різноманітні фонетичні зміни, що характеризують початок слова у сіверській говірці й реалізуються у вигляді протези, афери́зи та обумовлених ними позиційних чергувань. Висвітлені нами явища підтверджують українсько-білоруські міжмовні зв'язки на

фонетичному й частково граматичному рівнях. Білоруський вплив виявляє себе у ширшому, порівняно з іншими поліськими говорами, вживанні приставних звуків, проте взаємодія голосних на стику слів і морфем, позиційні варіанти протези відповідають загальним тенденціям розвитку північноукраїнських діалектів, частиною яких є східнополіські говірки Новгород-Сіверщини.

Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні й описі комбінаторних фонетичних змін сіверської говірки з метою уточнення її мовної основи.

Література:

1. Дзєндзелівський, Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. О. Дзєндзелівський. – Ч. 1. Фонетика. – Ужгород, 1965. – 126 с.
2. Зевако, В. І. Фонетико-граматичні особливості східнополіських говірок Новгород-Сіверщини / В. І. Зевако // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць. – Хмельницький : ХмЦНП, 2015. – Вип. 8. – С. 64–67.
3. Матвіяс, І. Г. Групування говорів української мови / І. Г. Матвіяс // Структура українських говорів. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 3–68.
4. Півторак, Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-фонетичний нарис) / Г. П. Півторак. – К.: Наукова думка, 1988. – 280 с.
5. Тимошенко, П. Д. Засоби милозвучності (евфонії) української мови / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі, 1952. – № 4. – С. 3–14.
6. Шевельов, Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов [перекл. з англ. С. Вакулено, А. Даниленко]. – Х.: Акта, 2002. – 1054 с.

References:

1. Dzendzelivskyj J. O. *Konspekt lekcij z kursu ukrajins'koji dialektologiji*. Ch. 1, Fonetyka [Lectures workbook on Ukrainian dialects. Vol. 1. Phonetics] Uzhgorod, 1965. 126 p. (In Ukr.).
2. Zevako V. I. *Fonetyko-gramatychni osoblyvosti schidnopolis'kyh govirok Novgorod-Siversshhyny* [The phonetic and grammatical features of the eastern Polissian dialect spoken in Novgorod-Siverskiy district]. *Aktualni problemy filologiji ta perekladoznavstva: zb. naukovykh prac'* [Actual problems of philology and translation: Collection of scientific works] Khmelnytskyi, KhPRS, 2015, vol. 8, pp. 64-67. (In Ukr.).
3. Matvijias I. G. *Grupuvannya govoriv ukrajins'koji movy* [The Ukrainian language dialects groups]. *Struktura ukrajins'kyh govoriv* [Structure of the Ukrainian dialects groups] Kyiv, Naukova dumka, 1982. pp. 3-68. (In Ukr.).
4. Pivtorak G. P. *Formuvannya i dialektna dyferenciacija davnyorus'koji movy (Istoryko-fonetychnyj narys)* [The formation and dialect differentiation of the Old Russian language (Historical and phonetic essay)] Kyiv, Naukova dumka, 1988. 280 p. (In Ukr.).
5. Tymoshenko P. D. *Zasoby mylozvuchnosti (evfoniji) ukrajins'koji movy* [Means of the Ukrainian language euphony] *Ukrajins'ka mova v shkoli* [Ukrainian language in school] 1952, no 4, pp. 3-14. (In Ukr.).
6. Shevelyov Yu. *Istorychna fonologija ukrajins'koji movy* [Historical phonology of the Ukrainian language] Kharkiv, Akta, 2002. 1054 p. (In Ukr.).